

СЕКЦІЯ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

АНАЛІЗ ПРАКТИК ЯК ОСНОВНИЙ ІНСТРУМЕНТ ДЛЯ ТЕОРЕТИЗУВАННЯ В РОБОТАХ НОРБЕРТА ЕЛІАСА

ANALYSIS OF PRACTICES AS THE MAIN TOOL FOR THEORY IN THE WORKS OF NORBERT ELIAS

У статті проаналізовано методологічний внесок Норберта Еліаса в галузь соціології із зосередженням на вирішальному аспекті аналізу соціальних практик. Їх історичний аналіз використовується вченим як інструмент дослідження та емпіричний базис для аналізу різноманітних соціальних процесів та розробки відповідних теоретичних концепцій. Така особливість досліджень Еліаса була справжнім новаторським ходом в соціології з огляду на те, що до теми соціального та культурного начала різноманітних тілесних практик вже зверталися в соціальних науках й до нього. Показано, що якщо концептуалізація проблематики тілесності в інших авторів мала здебільшого антропологічний характер і була самоціллю, то Норберту Еліасу вдалося розвинути дану проблему саме в соціологічному ракурсі й розробити на цьому базисі цілу універсалістську теорію розвитку суспільства. Як вдалося встановити, в дослідженнях Еліаса розвиток та перетворення суспільства на макрорівні постає взаємозалежним та взаємозумовленим з особистісним розвитком окремих індивідів та відповідних практик взаємодії між ними. Таким чином, Еліасу вдалося вийти за межі простого мікросоціологічного трактування взаємодії між людьми і продемонструвати взаємозалежність відносної стабільності та структурності цих форм взаємодії з процесами на рівні соціальної структури суспільств. Саме поняття взаємозалежності є центральним у концепції фігуративної соціології Норберта Еліаса, яка покликана проілюструвати всю багатогранність, складність та взаємозумовленість соціальних процесів та явищ різних рівнів. У нашій роботі було продемонстровано, що саме вищезгадані методологічні особливості робіт Еліаса, його увага до індивідуальних практик, в яких і відображається як природа людини, так і характер суспільства, уможливили розробку такої масштабної теорії.

Ключові слова: практики, Норберт Еліас, фігуративна соціологія, теорія, процес цивілізації.

This article analyzes the methodological contribution of Norbert Elias to the field of sociology, focusing on the crucial aspect of the analysis of social practices. Their historical analysis is used by scientists as a research tool and an empirical basis for the analysis of various social processes and the development of relevant theoretical concepts. Such a feature of Elias's research was a real innovative step in sociology, taking into account the fact that the topic of the social and cultural origin of various bodily practices was already addressed in the social sciences. It is shown that, while other authors' conceptualization of the problem of corporeality was more anthropological in nature and was an end in itself, Norbert Elias managed to develop this problem precisely from a sociological perspective and develop a whole universalist theory of the development of society on this basis. As it was established, in Elias's research, the development and transformation of society at the macro level appears to be interdependent and mutually determined with the personal development of individual individuals and the corresponding practices of interaction between them. In this way, Elias managed to go beyond a simple microsociological interpretation of interaction between people and demonstrate the interdependence of the relative stability and structure of these forms of interaction with processes at the level of the social structure of societies. The very concept of interdependence is central to Norbert Elias' concept of figurative sociology, which is designed to illustrate the multifaceted, complex and interdependent nature of social processes and phenomena at different levels. In our work, it was demonstrated that it was the above-mentioned methodological features of Elias' works, his attention to individual practices, which reflect both the nature of man and the nature of society, that made it possible to develop such a large-scale theory.

Key words: practices, Elias, figurative sociology, theory, process of civilization.

УДК 316.2
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.55.1>

Солодько С.Ю.

к.соціол.н.,
відділ соціальної психології
Інститут соціології
Національної академії наук України

Вступ. Ім'я німецького соціолога Норберта Еліаса залишається доволі маргіналізованим в українському науковому дискурсі. Якщо така тенденція певною мірою може бути виправданою щодо теоретичних засад фігуративної соціології Еліаса, які так і не стали загальноприйнятими у науковому світі академічної соціології, то ігнорування емпірично орієнтованих досліджень вченого є вагомим недоліком сучасного стану вітчизняної соціології,

адже аналітичний аспект цих робіт є загально-визнаним зразком глибокого та інноваційного соціологічного мислення та аналізу.

Основними причинами глибинності та багатогранності досліджень Еліаса, окрім їх історично-процесуального характеру, є безпосередня увага науковця до звичайних повсякденних практик, що притаманні незалежно від зовнішніх обставин всім людям як біологічним та соціальним істотам.

У статті ми хочемо зупинитися саме на цьому аспекті наукового доробку Норберта Еліаса й проаналізувати як особливості безпосереднього дослідження повсякденних практик в його роботах, так і їх роль у теоретичних побудовах вченого.

Концепція практик в теорії фігуративної соціології Норберта Еліаса. Попри те, що значну частину своїх досліджень Норберт Еліас в тій чи іншій мірі присвятив аналізу практик, він у своїх основних роботах як не вживав самого поняття «практики» (натомість використовував такі терміни, як звички, техніки, навички тощо), так і не приділяв належної уваги концептуалізації цього поняття у своїх теоретичних концепціях. Можливо, це є наслідком того, що першочерговим завданням досліджень Еліаса є встановлення масштабних закономірностей у довготривалих змінах, а звернення до аналізу практик є лише методологічним ходом вченого. Проте значний науковий спадок Норберта Еліаса дає змогу певним чином зрозуміти його уявлення щодо місця безпосередніх людських практик у соціальній реальності.

У своїх аналізах повсякденних практик Еліас продовжує традицію Марселя Мосса і розглядає їх в антропологічному ракурсі як «техніки тіла», тобто техніки виконання певних тілесних дій, особливою яких задається не тільки і не стільки фізіологічними характеристиками людини, а культурною специфічністю спільноти, частиною якої вона є. Еліас розглядає цю специфічність в історичній перспективі. Крім того, якщо для Мосса, який перший акцентував увагу на соціальному началі різноманітних навичок виконання універсальних тілесних дій, їх дослідження було самоціллю, то в роботах Еліаса їх діахронічний аналіз використовується вже як інструмент дослідження, як емпіричний базис для аналізу різноманітних соціальних процесів та розробки відповідних теоретичних концепцій. До того ж Мосс наголошує саме на тілі людини і розглядає здебільшого різноманітні людські звички, пов'язані з механічним використанням тіла «як інструмента» [2], а Норберт Еліас в деяких своїх дослідженнях та теоретичних концепціях багато в чому нівелює різницю між такими звичками та діяльністю індивіда взагалі, зокрема роль смислової складової частини цих дій. З огляду на це його позиція є близькою до основних ідей теорії практик, однією з яких є заперечення пояснення раціоналістично-інтелектуальних причин людських дій як визначальних.

Центральним в теорії Еліаса є поняття «фігурація», тобто взаємозалежність між людьми та їх діями. Ця взаємозалежність може бути як функціональною, так і дисфункціональною, але, як наголошує Еліас, критикуючи класичний ціннісно-нормативний погляд на природу соціальної реальності, вона є переплетінням

взаємодій індивідів, які структурують дії один одного, хоча вони можуть і не керуватися певними правилами чи нормами [5].

Головною структурною характеристикою фігурації є баланс влади. Влада тут розуміється як *можливість* певної дії. Ця можливість може зумовлюватися як матеріальними, так і, наприклад, емоційними ресурсами [5].

Фігурації в концепції Еліаса – це не абстрактні зовнішні структури, а такі, що актуалізуються в самій «взаємо-дії» людей [5]. З одного боку, вони формуються індивідами, а з іншого боку, вони формують їх самих, привчають їх діяти згідно з певними схемами та правилами.

Можна сказати, що система взаємозалежностей в теорії Еліаса впливає на поведінку індивіда двома шляхами. З одного боку, вона задає як наявність, так і рамки індивідуального вибору. Цей вплив можна назвати зовнішнім. З іншого боку, вона протягом життя індивіда інтерналізується і формує його габітус, який починає діяти «з середини» індивіда як частина його особистості, як «автоматично функціонуючий апарат самоконтролю» [3].

Треба відмітити, що одним з недоліків робіт Еліаса є те, що за насиченим емпіричним змістом та за спробою створення всеохопної теоретичної концепції Еліас приділяє мало уваги концептуалізації основних понять та категорій своїх теорій. Особливо це стосується його ранніх праць. Недарма поняття «габітус» ввійшло в науковий обіг вже після робіт П'єра Бурдьє, в яких йому вдалося досить глибоко та чітко прояснити суть цього соціологічного терміну.

Якщо Марсель Мосс у своїх «Техніках тіла» використав латинське слово “habitus”, щоб підкреслити колективну, соціальну, а не індивідуально-психологічну природу звички (від фр. “habitude”) виконувати певні практики саме так, а не інакше [9], то в Еліаса, як і в Бурдьє, це не просто звичка, а цілий комплекс навичок та вмінь взаємодії з оточуючим світом, це внутрішнє ество людини, яке через своє колективне начало забезпечує соціальний успіх її дій.

Еліас описує габітус як своєрідний соціальний відбиток, який на індивідів накладає їхнє суспільство, а точніше взаємозв'язки та взаємозалежності між ними в рамках різноманітних соціальних структур та інститутів. Ці накладені на індивідів спільні риси, спільні соціальні відбитки є водночас і полями для подальшої індивідуалізації. Так, «зі спільної мови, якою окрема людина володіє нарівні з іншими і яка утворює інтегративну складову частину соціального габітусу, виникає індивідуальний стиль, а з прийнятої в даному суспільстві манери письма – індивідуальний почерк» [2]. Таким чином, індивідуальність в Еліаса постає як особистісна переробка певного «спільного соціального» [2].

Водночас габітус, на думку Еліаса, – це багато в чому трансформація фрейдистського бачення структури особистості. Основною його складовою частиною є суперего людини. Але у Фрейда суперего не так контролює інстинкти та імпульси людини, як трансформує їх енергію в соціально допустимій діяльності, що власне і сприяє розвитку культури [7]. У Еліаса суперего – це той відбиток суспільства, що з самого дитинства структурує невідсортовані імпульси індивіда та привчає його їх контролювати [2]. Що більше розвивається самоконтроль індивіда, то більше він здатний до стримування власних імпульсів та потягів, до відсторонення від власного «Я». У такий спосіб розвивається його здатність до само-рефлексії, спостереження, мислення. У зміні габітусу людини, а саме її здатності до самоконтролю, Еліас і бачає як причину розвитку цивілізації, так і його наслідок [3].

Отже, габітус є досить стійким утворенням, яке вагомо впливає на практики індивіда. Яскравою ілюстрацією тут є приклад міжгендерних взаємовідносин, наведений Еліасом з власного досвіду спостереження. В одній зі своїх робіт він описує те, як йому доводилось бути свідком спілкування однієї індійської пари на вулицях Лондона. Він декілька разів стикався з ситуацією, коли ці чоловік та дружина, прогулюючись разом та спілкуючись між собою, йшли на відстані декількох кроків одне між одним, при цьому чоловік завжди йшов попереду й, звертаючись до своєї дружини, навіть не розвертався, щоб при цьому її бачити [4]. Традиційний в їх суспільстві баланс влади у міжгендерних відносинах та відповідні практики поведінки були інтерналізовані у їх габітус настільки, що, навіть живучи поза своїм суспільством, вони продовжують відчувати, мислити та діяти за звичними схемами та категоріями, які не потребують будь-якого зовнішнього контролю за виконанням.

Отже, головним предметом досліджень Норберта Еліаса є зв'язок між «усвідомленими, цілеспрямованими діями індивідів» та культурним контекстом, у рамках якого вони породжуються, тобто «незапланованим та несвідомим процесом їх переплетіння з іншими такими діями в минулому та сьогодні та їх наслідками» [8]. Саме в увазі до діяльності людей, до їх практик, в яких і актуалізується соціальна реальність з усіма її складовими частинами типу структур, інституцій, цінностей тощо, яка існує лише доти, доки люди здійснюють дії у відношенні одне до одного, і є основна заслуга наукового спадку Норберта Еліаса з точки зору практичного повороту в соціології.

Дослідження практик як індикатора соціальних процесів в суспільстві: спроба подолання «мікро/макрорівневої» дихото-

мії. Характерною рисою досліджень Норберта Еліаса є його своєрідна недовіра до деяких категорій, якими оперують соціальні чи гуманітарні науки, зокрема до їх метафізичного змісту, який віддаляє ці поняття від безпосереднього життя людей. Еліас намагається дослідити їх походження, їх соціогенез, вивчаючи історично мінливі контексти вживання цих категорій. Тобто він проблематизує практичний зміст цих категорій.

Так, вже в передмові до своєї найбільш ґрунтовної праці «Процес цивілізації» автор підкреслює головну проблему свого дослідження: широковживане в науковому середовищі та в повсякденному спілкуванні поняття «цивілізація» загалом має певний абстрактний та, за словами Еліаса, «наполовину метафізичний» характер, позбавлений емпірико-теоретичної складової частини», тому Еліас вказує основною ціллю своєї роботи розкриття практичного змісту цього поняття, дослідження «фактичної суті того, що розуміють під донауковим, узвичаєним поняттям «процес цивілізації» [3].

Еліас помічає, що слова «цивілізація», «цивілізований» на Заході вживають, щоб охарактеризувати зовсім різні явища та факти, зокрема розвиток та стан різноманітних технологій, поширені в суспільстві манери, традиції, наукові досягнення, різноманітні форми відносин між людьми тощо. Тобто цивілізованим чи нецивілізованим можна назвати будь-що. З огляду на це Еліас робить висновок: «Якщо подивитися, якою є загальна функція даного поняття, задля чого всі ці манери та досягнення людей позначаються як цивілізовані, то відразу виявляється дещо зовсім просте: це поняття виражає самосвідомість Заходу» [3]. Еліас підкреслює ідеологічну та нормативну складову поняття «цивілізація». Це поняття виділяє «своє» та «чуже», тобто цивілізоване і характерне західному світові та нецивілізоване. Отже, цивілізованість – це складова частина ідентичності західної людини, що має підкреслювати її унікальність, сформовану внаслідок різноманітних історичних процесів.

Проаналізувавши масив історичного матеріалу, Еліас доходить висновку, що це поняття ввійшло у вжиток приблизно у 18 столітті в дворянських колах французьких монархів [3]. Уже тоді воно стало головним позначником ідентичності придворної аристократії у Франції, а звідти поширилось на інші королівства та вищі класи Європи, а потім і серед інших прошарків населення.

Але й до того часу існували поняття «civilite», «куртуазність», тобто певні дефініції, що носили нормативний характер та вживались для опису певного типу поведінки, яка вважалась прогресивною, тобто цивілізованою в той час.

Саме людську поведінку Еліас виносить на передній план свого дослідження розвитку цивілізації. Тобто, попри важливість ступеню культурного чи технологічного розвитку, головною характеристикою людини вчений називав володіння певними навичками, що вважалися ознакою цивілізованості (куртуазності) людини.

Основними джерелами дослідження Еліаса є різноманітні підручники з навчання добрих (благородних) манер, літературні джерела, картини та малюнки, що описують повсякденне життя вищих класів європейських суспільств 13-го – 19-го століття, та інші історичні джерела, що мають дескриптивний зміст щодо вищезгаданої проблеми.

Спираючись на ґрунтовний історичний матеріал, Еліас досліджує поступову зміну та трансформацію практичного змісту поняття цивілізованої поведінки від середньовіччя до нашого часу.

Так, історичні матеріали з описами практик прийому їжі показують, що в середньовіччій сфері людського життя ще не приділялося багато уваги. Тодішні заборони та табу не були жорсткими та кардинальними. Поступово з розвитком придворно-лицарської куртуазності манер ускладнюються й способи поведінки за столом. Відповідно збільшується і столовий інструментарій [3].

Деякі настанови в книгах манер мають дисциплінарний характер і підкреслюють важливість ролі, яку відігравало володіння певними манерами, в ідентичності вищих прошарків суспільства. «Пальці в соус вмочують тільки селяни» [3], – зазначається в одній з порад щодо застільного етикету. Поведінка селян протиставляється прийнятому етикету як щось чуже та варварське.

Подібні процеси диференціації та ускладнення поведінки Еліас простежує і в інших сферах повсякденного життя. Такі тенденції до трансформації різноманітних повсякденних практик та до посилення соціального контролю за їх виконанням особливо інтенсифікуються в 16–18 століттях. Цьому сприяло видання в середині 16 століття праці Еразма Роттердмського «*De civilitate morum puerilium*». Цей посібник з виховання гнечності манер пережив понад сто видань. Саме популярність цієї книги, на думку Еліаса, призвела до поширення в європейських мовах поняття «*civilitas*», яке пізніше трансформувалось в поняття «цивілізованість» [3].

Еліас показав, що трансформація практик, їх впровадження та поширення в суспільстві є повільним та довгим процесом. Те, що з часом стало само собою зрозумілим стандартом та нормою поведінки, до чого почали привчати з самого дитинства, спочатку у своєму соціогенезі поставало поступовим

нововведенням, утворенням нових навичок, які вимагали неабиякого вміння та зусилля для їх оволодіння. Таким для європейської знаті свого часу було введення в ужиток виделки: «... спочатку їм було тяжко їсти з допомогою цього засобу (виделки). Збереглись розповіді про те, що близько половини їжі не потрапляло до рота, їжа падала назад в тарілку» [3]. Однак, як показала подальша історія, попри всі труднощі, практики вживання їжі за допомогою виделки таки поширилися в європейських країнах. Людина того часу, використовуючи термінологію Еліаса, вже була готова до контролю над своїми афектами, тобто до прояву терпіння під час оволодіння новим столовим прибором, що потребувало чималого хисту.

Таким чином, відштовхуючись від проведеного аналізу, Еліас показує, що такі трансформації практик, пов'язаних з безпосередніми взаємовідносинами між людьми, є не просто хаотичним процесом змін, нововведень, поширенням моди тощо, а віддзеркалюють зміну самої людини, її сутності та світогляду, тобто ставлення до навколишнього світу та до себе, або ж, використовуючи термін Еліаса, її «другої природи» [3].

Аналіз Еліаса показав, що те, що вважалося нормальним в 13–14 столітті, тобто не викликало огиди, а інколи навіть і подиву, пізніше могло бути причиною сильного сорому та неприємного відчуття. Тобто відчуття неприємного, огидного у людини середньовіччя і у людини 17–18 століття кардинально відрізнялися. Це є віддзеркаленням того, що певні форми поведінки з часом трансформувалися в більш цивілізовані, а деякі взагалі зникли зі сцени соціального життя. Еліас називає таке явище зміщенням порогу чутливості [3]. Таке зміщення також відображає зміну загальної ментальності людини.

Звісно, Еліас не є оригінальним у зверненні до концепту соціальної природи людини. Загальновідомий вислів Арістотеля «Людина – це соціальна тварина» можна вважати однією з аксіом соціології як науки, одним з головних стовпів, на яких вона тримається. Свого часу її досить широко розвинув Ч. Кулі [1]. Але заслугою Еліаса є артикуляція повсякденних людських практик як головного поля, де проявляється соціальна сутність людини, віддзеркалюється її структура особистості.

Так, однією з центральних складових характеристик структури особистості людини, за Еліасом, є її самоконтроль, або дисципліна афектів. Еліас вводить ці поняття, щоб продемонструвати мінливість здатності людини до контролю свого тіла, своїх фізіологічних бажань та емоцій. Ця мінливість відображається в зміні та трансформації різноманітних людських практик, пов'язаних з природними потягами людини. Деякі

з приписів з джерел «Процесу цивілізації» прямо відображають ступінь контролю над своїм тілом людиною минулих часів, над спокуючою угамування бажань тут і зараз: «Дехто не може відірватися від їжі не через те, що їм дошкуляє голод чи спрага, – вони і в іншому не можуть себе стримувати. Їм потрібно то на голові чесати, то в зубах колупатися, то руками розмахувати, то ножом грати, та й взагалі їм потрібно кашляти, сопіти й плюватися» [3].

Стабільний самоконтроль своєї поведінки є наслідком соціалізації, тобто інтерналізації прийнятих у суспільстві норм та цінностей, які відображаються у відповідних повсякденних практиках поведінки. Сьогодні така інтерналізація проходить ще в ранньому віці людини, переважно шляхом її виховання, й великою мірою відповідальним за це інститутом є сім'я. Доросла людина наділена стабільним внутрішнім самоконтролем, який стримує її афективні потяги та координує поведінку. Але аналіз Еліаса показує, що інструментарій такого кондиціонування поведінки зазнав великих змін. Ще в часи придворного суспільства головним стримувальним чинником поведінки людей був зовнішній соціальний контроль. Так, за часів Еразма основними причинами засудження певної поведінки було те, що вона демонструє неповагу до інших, є їм неприємною, тобто основними були соціальні причини, а вже у 18 столітті автори посібників з манер називали гігієнічні причини заборони певних дій, або ж навіть апелювали до людського достоїнства. Таким чином, засуджувалися самі практики поведінки, «а не те, як одні люди постають перед очима інших» [3]. Це ще більш радикально витіснило ці аспекти повсякденної поведінки з соціального життя. Зрештою, це призвело до того, що з часом відповідні практики правильного поведінки почали засвоюватися з самого дитинства і стали невід'ємною частиною особистості індивіда, його соціальної екзистенції.

Масштабний аналіз Еліаса показує, яким довготривалим та складним є цей процес інституалізації певних норм та форм поведінки. Ті практики повсякденної людської діяльності, які сьогодні нам здаються природними та істинними, пройшли дуже довгий шлях формування та трансформації: «Вони були сформовані суспільством за певних обставин, а потім знову і знову відтворювалися, причому тому, що вони закріпилися у вигляді певного ритуалу, інституалізувалися в якості конкретних манер» [3]. Сьогодні ці технічні навички, колись прищеплені на систему моральних цінностей, сприймаються як звичайні звички, при виконанні яких людина у свідомому віці навіть не задумується про їх сутність, доцільність чи ціннісну складову.

Щоб настільки сильно впливати на формування ступеню самоконтролю людини над своїм тілом, на її чутливість до навколишніх процесів, на її фізіологічну відразу до простого спостереження певних явищ, яку можна побачити в житті сучасних людей, форми відповідної поведінки та відповідні цінності мають бути невід'ємною та міцною складовою частиною сучасного суспільного дискурсу й відобразитися у діяльності відповідних суспільних інститутів та в устрої соціальної структури суспільства.

Багатосторонній аналіз різноманітних повсякденних практик та багаторівневий підхід до аналізу відповідних соціальних процесів та трансформацій у суспільстві дає змогу побачити взаємозалежність та взаємозумовленість цих явищ. Еліас підкреслює, що наявні різноманітні моделі поведінки під час прийому їжі, спілкування, сну, сексуальні практики тощо не можуть розглядатися окремо, ізольовано як якісь унікальні явища. Всі вони завжди «були не менш міцно пов'язані з загальною формою життя, з цілісною організацією існування, ніж наша власна поведінка пов'язана з нашим соціальним кодом, з нашим стилем життя і з структурою нашого суспільства» [3].

Так, з трансформацією та закріпленням повсякденних практик в 16–18 століттях в Європі відбулися взаємозумовлені та взаємопов'язані процеси формування та посилення централізованих абсолютистських держав [3]. Одним з головних аспектів цього процесу була диференціація суспільства та, як наслідок, посилення взаємозалежності між індивідами та можливості утвердження державної монополії на насильство, а також створення та підтримка діяльності відповідних інститутів за контролем та коригуванням поведінки індивідів відповідно до нових взаємовідносин між ними.

Таким чином, поширення елегантних манер з високим контролем своїх емоцій та афектів та з витісненням агресії з повсякденних практик взаємовідносин між людьми відповідає змінам в соціальній структурі суспільства, в системі владних відносин та загальній стабілізації форм співжиття людей. Такі тенденції є протилежністю до простих та дещо брутальних звичаїв та манер часів середньовіччя з ситуацією феодальної роздробленості та постійними військовими міжусобицями.

У своїй теоретичній концепції Норберт Еліас не визначає один з цих процесів як основний, що детермінував інший. Тобто структурні перетворення не були прямим рушієм цивілізаційних зрушень у повсякденному житті індивідів, так само як їх практики чи уявлення не визначали шляхи трансформації соціального устрою суспільства. Еліас підкреслює взаємозумовленість та взаємозалежність цих процесів: «Ми маємо справу з двома боками

одного і того ж процесу: з одного боку, це процес «цивілізації», в якому змінюються форми поведінки і потягів, а з другого, з точки зору людських відносин, процес прогресуючої взаємозалежності, росту диференціації соціальних функцій, що призводить до утворення «більших інтегрованих одиниць» [3]. Тому, щоб зловити та зрозуміти суть зміни людської природи в історичній перспективі, тобто дослідити психогенез людини, необхідно аналізувати й аспекти трансформації соціальної реальності, що її оточувала, тобто соціогенезу. Соціологія Норберта Еліаса – це міждисциплінарне поєднання психології, історії та власне соціології, яке передбачало дослідження психічних структур людини, структур людського суспільства та структур людської історії як «нерозривно взаємодоповнюючих, які треба вивчати лише у зв'язку одне з одним» [1].

Хоча ці рівні соціальної та психологічної трансформації можуть бути розділені аналітично, що і робить Еліас, хоч і підкреслює їх взаємозв'язок, але головним досягненням його досліджень з точки зору практичного повороту в соціології є те, що в них демонструється поєднання цих рівнів в одній точці, в якій вони проявляються, в безпосередній поведінці індивідів, в їх практиках.

Процесуальний аналіз повсякденних практик Еліаса демонструє, що такі аспекти поведінки людей при їх взаємодії, як контроль емоцій та імпульсів, ступінь їх чутливості та здатності до саморефлексії, прояви соціального страху та сорому, взаємодія у просторі, поділ між «приватним» і «публічним», нормування поведінки та її стигматизація, які в тій чи іншій мірі близькі до предмету досліджень теоретиків символічного інтеракціонізму, є не соціальними та психологічними константами, а історично мінливими складовими частинами процесу цивілізації, тобто загального процесу, що включає трансформацію як на рівні особистості та міжособистісної взаємодії, так і на рівні структури суспільства та його складових частин.

Таким чином, Еліасу вдається вийти за межі простого мікросоціологічного трактування взаємодії між людьми й емпірично дослідити зв'язок відносної стабільності та структурності цих форм взаємодій з формою загального устрою суспільства, одночасно показавши їх мінливість і здатність до трансформацій.

З іншого боку, макроструктурні процеси не є автономними перетвореннями. Їх здійснення вимагає наявності відповідних якостей у людей, які беруть в них участь. Тобто, наприклад, процес створення стабільних централізованих абсолютистських держав у Європі 16–18 століття вимагав від людей того часу відповідних навичок, відповідної саморефлексії та рівня самоконтролю, відходу від прин-

ципу задоволення своїх потреб тут і тепер на користь довготривалого планування, здатності до кооперації тощо.

Саме в цьому розумінні слід сприймати ідею Еліаса про суспільний розвиток як непередбачуваний процес, де дії та плани окремих людей можуть породжувати ніким не запланований порядок [3]. Критики теорії Еліаса наголошують на його недооцінюванні активної дії агента у суспільних перетвореннях [8]. Але Еліас цим твердженням хоче не применшити роль зусиль окремих індивідів у ході історичного розвитку, а наголосити, що так чи інакше, але ці індивіди, їх вміння та здібності є переважно породженням їхньої взаємодії та взаємовідносин з іншими людьми, тобто породженням їхнього суспільства, яке перебуває на якомусь етапі цивілізаційного процесу, а цей процес є непередбачуваним, багатограним та довготривалим явищем.

Яскравою ілюстрацією до взаємозв'язку та взаємозумовленості соціальних процесів різних рівнів є історія становлення та розвитку різноманітних суспільних інституцій. Еліас не приділяє великої уваги цим процесам, але його дослідження показують, що з утвердженням та поширенням форм належної поведінки, що вимагала посилення самоконтролю, людина водночас ставала більш чутливою як до себе, так і до поведінки оточуючих. Таким чином, ненормативні практики піддавалися все більшій стигматизації. Зрештою, ці процеси мають прямий зв'язок з розвитком різноманітних практик взаємоконтролю поведінки і, як показали дослідження Мішеля Фуко, подальшим створенням та розвитком різноманітних дисциплінарних інституцій, які почали забезпечувати усунення з суспільного життя «порушників» прийнятих норм, водночас посиливши інституалізацію форм «слухняної» поведінки [6]. Водночас все більшу роль в житті індивідів почали відігравати такі різноманітні інституції соціалізації, як сім'я чи освіта, покликані навчати володінню необхідними практиками взаємодії нових членів суспільства.

Висновки. Таким чином, стабільність відповідних інститутів та соціальної структури загалом забезпечує відтворення відповідного габітусу зі стійким самоконтролем, який проявляє себе у всіх практиках, що їх генерує індивід.

Водночас Еліас підкреслює, що сучасні здобутки цивілізації, тобто відповідні чесноти, притаманні сучасній людині в питаннях моралі, неприйнятність жорстокості тощо, є доволі хиткими, адже вони взаємозалежні з соціальним розвитком суспільства, який може піти і у зворотному напрямку.

«Процес цивілізації» був написаний під час бурхливого розвитку нацизму та виданий перед самим початком Другої світової війни.

У певному сенсі цю книгу можна вважати і своєрідною книгою-пересторогою, що продемонструвала всю штучність та відносність тогочасної «цивілізованості» суспільств Західної Європи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Cooley, C. Human nature and the social order. New Brunswick : Transaction Publishers, 2009.
2. Elias, N. The Society of Individuals. New York : Continuum, 2001.
3. Elias, N. The Civilizing Process. Malden : Blackwell Publishing, 2005.
4. Elias, N. The changing balance of power between the sexes. *Theory, Culture & Society*, 1987, vol. 4, pp. 287–316.
5. Elias, N. What Is Sociology? New York: Columbia University Press, 1978.
6. Foucault, M. Discipline and Punish: The Birth of the Prison. Harmondsworth, Penguin, 1977.
7. Freud, S. The Ego and the Id. New York : W.W. Norton & Company, 1990.
8. Krieken, R. Norbert Elias. London : Routledge, 1998.
9. Mauss, M. Techniques of the Body. *Economy and Society*, 1973, 2:1, pp. 70–88.